

Українське одописання часів Руїни
(друга пол. XVII – поч. XVIII ст.)

Після Переяславської ради 1654 року була започаткована офіційна інтерпретація цієї події. Базувалася вона на релігійних і політичних категоріях: православна єдність, порушення прав православних у Речі Посполитій, «природна» роль московського царя як протектора православних. Тлумачення «возз'єднання» України і Московії ініціювалося з обох сторін, внаслідок чого виник україно-російський діалог, у якому «слабкою ланкою» виявилася Україна.

Українська влада спершу приховувала від громади зміст своїх домовленостей із Московією (та й нині про нього знають хіба що історики). Політичне угруповання антиросійської орієнтації (гетьман Іван Виговський) зазнало поразки. Українська еліта Лівобережної України, яка увійшла до складу Московії, починала творити нову, промосковську парадигму українського історичного процесу. Перше слово належало духовенству, серед якого були не просто церковні і громадські діячі, а водночас і письменники. До таких відносять Інокентія Гізеля (1600 – 1683), котрий у роки визвольної війни особисто переписувався і зустрічався з царем Олексієм Михайловичем, був прихильником союзу з Московією, а коли у 1656 р. став архімандритом Києво-Печерського монастиря, повсякчас засвідчував відданість православному цареві. Його трактат «Мир з Богом людині» (Київ, 1669) увінчує двоголовий орел – геральдичний символ Росії. На крилах орла написано низку чеснот, які начебто притаманні цареві: віра, надія, любов, мудрість, правда, мужність, молитва, повстримність, кротість, благість. До герба додано і відповідний вірш, авторство якого належить, очевидно, тому ж Гізелю. Звертаючись до царя, автор зазначає:

Будут ділеса твоя правит Мир,
И удержит правда твоя Покой,
И вселятся людіє Твои в граді мирном,
И вселятся уповаше, и почиют с богатством...
Того ради Россія Малая аще и есть
От многих воєн нещаслива,
Блаженна обача за сіє есть,
Яко сих лютих времен на отвращеніє бід,
На утоленіє скорбей Тебе,
Пресвітлий Царю, тако благочестивого
И премудрого монарху над собою имієт [1, с. 7].

Чим цар заслужив таких пафосних слів від українського архімандрита? Можливо, тим, що царська грамота підтверджувала «звичні і права і вольності» малоросійським церковникам. А може тим, що їх використовували як кадри для московських церков та заснованих у Московії освітніх закладів. Окрім того, Гізелю здавалося, що Олексій Михайлович є гарантом спокою і стабільності, особливо якщо врахувати історичну ситуацію в Україні (друга половина XVII ст), названу згодом Руїною через міжусобиці і чвари козацької старшини. Була й інша, не менш важлива причина словесного витійства – заявити про свою лояльність до цареві владі, яка була вигідною для викопоставленого ченця.

Не відставав від Гізеля і проповідник та письменник, чернігівський архімандрит Лазар Баранович (? – 1693). У книзі проповідей «Труби словес проповідних» (1674) він передусім публікує свій геральдичний вірш, де також ушлявляє двоголового царського орла: «Орел всюди смотреть, аще кто добре творить (...) Меч злomu, а добру вінець зготований, злий буде покараний, а добрий вінчаний» [2, с. 43]. Поєднання понять «вінець» і «меч» натякає на московського царя, котрий і в цього автора викликає захоплення і сподівання на справедливість. Цар постає у вірші як ідеальний захисник не тільки православ'я (цар Олексій Михайлович таки справді мав наміри об'єднати під своїм скипетром усі православні країни і заснувати нову Візантію, ставши її імператором), а й нещасної Малоросії, яка потерпає від «многих воєн».

До хору славослов'я долучилися навіть звичайні видавці киево-печерської друкарні, які на титульних аркушах богослужбових книг (наприклад, Мінеї 1680 року) урочисто розміщували двоголового орла та вірш хвалебного змісту. Вірнопідданство цареві узвичаювалося, підхлібне одописання урізноманітнювалося.

Враховуючи нові історичні реалії і зачаровано дивлячись на Москву, українські літописці у цей час заходилися редагувати, виправляти, направляти вітчизняну історію. Початок поклав «Синопис, или Краткое собраніе от различных літописцев о началі славеноросійскаго народа и первоначальных князех...» (вперше надрукований 1674 р.) – історичний твір українського походження, який приписують Інокентію Гізелю. Виявлено факти, що, наприклад, М. Ломоносов працював над цим твором, коли за рекомендацією Ф. Прокоповича у 1733 – 1734 рр. навчався у

Києво-Могилянській академії з її багатою книгозбірнею, де були й історичні праці давнини. Деякі українські автори після приєднання у 1654 р. України до Російської держави запопадливо намагалися сподобатися особисто самодержцям або тогочасним високопосадовцям, тому «Синописис» має проросійський характер. Історію Київської Русі невідомий автор переказує за «Повістю врем'яних літ». Галицькою і волинською історією не захоплюється, а Романові дорікає за те, що хотів столицю «россійского самодержавия» Київ перенести до Галича. Про князя Данила згадано лише у зв'язку із заснуванням Львова. Автор сумує, коли пише про монголо-татарську руйну, і вихваляє Дмитрія Донського за Куликовську битву (історичний аналіз тих подій не дає підстав для героїзації Донського та гіперболізації Куликовської битви, після якої Москва ще триста літ платила Орді данину). 1320 рік – це вивільнення українських земель від Орди литовським князем Гедиміном, але в «Синописисі» про це сказано так: «О взяттии стольного *россійского* града Києва». Автор «Синописиса» жодним словом не обмовився про визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, а переяславський акт 1654 р. зобразив як повернення Києва російським царем Олексієм «на первое паки царственное бытіе». 70 – 80-і роки XVII ст. зображені як спільна боротьба України і Росії проти турків (повідомляється про декілька походів, зокрема про Чигиринський похід 1678 р.). Використання Росією козацьких загонів у боротьбі з Туреччиною подається як «спільна боротьба».

У тлумаченні «Синописисом» витоків «словенороссійского народа» помітні ідеологічно марковані акценти. Наприклад, у заголовку «О народі руском» уточнюється: «или свойственіе *россійском*». Порушуючи послідовність, якої дотримано, зокрема, у «Повісті врем'яних літ», автор «Синописису» виносить наперед, ще до періоду заснування Києва, повідомлення про Масоха: «И тако от Масоха, праотца славенороссійскаго, по наслідію его, не токмо москва, народ великій, но и вся русь, или россія, вышереченная произыде». Антиісторичні маніпуляції з поняттями «русь», «москва», «россія» тут цілком очевидні, і зрозуміло, на чий користь вони витлумачуються. Тож не дивно, що київський князь Володимир є «всея *Россіи* первый самодержец», що Київ – «всего народа *россійскаго* головний град» [3, с. 169, 171-173]. Автор ніби підкреслює свою московську, російсько-самодержавну орієнтацію, не дбаючи про об'єктивне висвітлення найдавнішої історії східних слов'ян.

Тож недаремно радянські дослідники стверджували, що «Синописис» обстоював ідею возз'єднання українського народу з російським. Насправді, як це витікає зі змісту і проставлених автором акцентів, він закладав в історію східнослов'янських народів ідею старшинства народу російського та месіанської ролі Москви у слов'янському просторі, що згодом, уже у XVIII ст., досить активно розроблялося в російській історіографії.

Ще один історіограф цього часу, Феодосій Софонович, у «Хроніці з літописців стародавніх» наголошує на факті присяги козацтва на вічне підданство московському цареві, а Самовидець (початок XVIII ст.) розписується за те, що увесь народ український поклявся цареві на вірність – «с радістю тоє учинил». Та й згодом козацькі літописи (Григорія Грабянки, Самійла Величка) підкреслювали легітимність і правомірність переходу козацької держави під російську протекцію.

На тлі цих історіографічних кореляцій у дусі вірнопідданства Московії поети творили свій міф про «добраго царя». До другої половини XVII ст. відносяться анонімні історичні вірші («Глаголет Польща...», «О гордых і гнівливих ляхах...», «О велицій Росії...», «Лямент людей побожних»), у яких висловлюються здебільшого нарікання на польську державу та католицьку церкву, які прагнули територіально і духовно поневолити українців, внаслідок чого тривали постійні війни, що виснажували Україну. Як чудесне спасіння подається у кожному з тих творів приєднання України до Росії – під «руку єдиновірного царя», наприклад:

Но паки сам вскорі сіє сотвори

І великому цареві покори.

Сама же его рада ожидати

І власти его хошу дати [4, с. 285].

У підзаголовку цього вірша значиться: «О покореніи ко благочестивійшому царю і великому князю Алексію Михайловичу». В іншій оді портрет царя набуває не тільки ідеалізованих рис, а перетворюється на панегірик, у якому, проте, дуже чітко прозирає підлабузницька позиція автора, огорнута у політичну риторіку: «Помози, Господи, царю, / Великому государю / Врагов низложити, / Сильних покорити, Его же сам избрал еси...» [4, с. 289]. У подібних творах цар наділяється найвищими епітетами, у змісті яких – не так захоплення особою царя, як принизливе запобігання перед ним. Московський цар у тексті вже впевнено означається як «наш» («Помози, Боже, нашему царю»). Але прикрішою є не стільки плебейська позиція авторів, скільки історична «звихнутість» їхньої свідомості, бо вони у своєму тексті вживають такі визначення, як «Україна Російська», «Великая Русь», у якій «царі вірні возсіяша», тоді як «Рось Малая» – «обижаема, утісняема». З'являється теза про те, що колись було «одно царствіе», тобто одна Русь, яка нібито «надвоє розділиша», а тепер автор возрадувався історичній справедливості, коли «Росія паки совокупляет», тобто знову об'єднує дві половини (от, виявляється, де ще було кинуте зерно політичному терміну «возз'єднання»). Так у свідомість покоління входить думка про «дві Русі» –

Велику і Малу, проте з виразним акцентом на тому, що саме Велика Русь порятувала Малу від посягань поляків і турків, звідки вже було недалеко до ідеї про місіонерську роль Росії у світовій історії. Дуже прикро, що антиісторичні міфологеми Москві підкидали освіченіші, виховані у душі європейської освіти українські автори, які вже не соромилися відверто писати у своїх панегіриках: «Спасителю Христе, помози, яко вірному царю – нашому благочестивому Олексію, великому государю!» [4, с. 293].

Московського царя Олексія Михайловича возвеличували не тільки у віршах, йому присвячували навіть драматичні твори, даючи їм заголовок із прозорим натяком: «Олексій – людина Божа». Ця шкільна драма була написана у 1673 році, а її повна назва така: «Алексій, человек Божий, на честь царю Олексію Михайловичу, через шляхетну молодь, на публічному діалозу явленний». Збереглася програма, видрукувана у друкарні Києво-Печерської лаври, яка засвідчує, що цей твір був поставлений на честь Олексія Михайловича у Києві 1674 року і не виключено, що був приурочений приїзду царя до міста. Використавши християнський сюжет V ст. про преподобного Олексія, викладачі і студенти Києво-Могилянського колегіуму подбали про те, щоб сподобатися цареві. І не тільки особисто, адже вони показували виставу від імені всієї української громадськості, яка нібито хотіла через образ святого Олексія вгодити московському цареві, заявити йому про свою любов і відданість. І можливо, таким чином привернути до себе увагу, випросити певні привілеї.

Найбільшим адептом російського царя (на цей раз – Петра I) виявився українець Феофан Прокопович (1781 – 1736). У молоді літа ставши професором, а згодом і ректором Києво-Могилянської академії, він з великим ентузіазмом і захопленням сприйняв перемогу царя над шведами під Полтавою у 1709 році. Перший біограф Ф. Прокоповича Т.-Г. Байер так писав про це: «Коли Петро до Києва вступив і до храму завітав, Прокопович у соборі Софії святої при великому напливі слухачів та під бурхливі оплески їх панегіриком урочистим та гарною промовою, не фразонською (пишною, хвальковитою), але поважною його привітав» [5, с. 124].

Крім того, Прокопович десь тоді склав оду «Епінікіон» («Пісня перемоги»), у якій прославив Петра I як переможця Полтавської битви і засудив «отступника, отечества врага великого, внутрь отечества супостата сверепого» Івана Мазепу. Не будучи свідком битви, Прокопович здебільшого вправляється у пишномовній риторичній, не забуваючи то тут, то там вставити ім'я царя з вишуканими епітетами: «О Петре, царей славо», «Царю Богом вінчаний, ти силен о Бозі, сокрушив, повергл еси гордого под нози», «прийми, о храбрый царю, цвіт побідний», «нині тобі родися слава, царству равна, і титла, паче царских титл чесна і славна» і под. Увесь вірш – апофеоз захоплення царем, який, до речі, після Полтавської битви рішуче і жорстоко почав нищити і колонізувати Україну. «Це той *Первий*, що розпинав нашу Україну», як писав Тарас Шевченко. Прокопович розцінював діяння російського царя інакше. І не дивно, бо підлабузницьке ставлення до царя всіляко заохочувалося. Уже згадуваний біограф Байер писав: «Феофан у нього (Петра I) назавжди повагу і пошану таку велику здобув, що, крім інших подарунків, гостинців та нагород, багато разів, свідків уникнувши (щоб заздрості товаришів його до нього не викликати), під плащем гаманці по 1000 золотих йому приносив» [5, с. 135].

Оце і був вінець підхлібному одописанню. І коли пригадаєш, як за радянських часів навіть відомі поети (а маловідомим – ність числа) прославляли Леніна і Сталіна – будівників похмурої імперії СРСР, то думаєш, що виток цього явища є досить давніми, але від того не менш ганебними і безсовісними.

Література

1. Гизель И. Миръ съ Богомъ челоуѣку. – К., 1669.
2. Барановичъ Л. Трубы словесъ пролповѣдныхъ. – К., 1674.
3. Синописіс // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987.
4. Анонімні вірші другої половини XVII ст. // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987.
5. Прокопович Ф. Філософські твори: У 3-х томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1981.